OBSAH A ZHODNOCENÍ CELOŽIVOTNÍHO VZDĚLÁVÁNÍ KRÁTKODOBÝCH KURZŮ PRO VŠEOBECNÉ SESTRY

Contents and evaluation of lifelong education in short-term courses for general nurses

Radka Prokešová^{1,2}, Lucie Rolantová³, Valérie Tóthová³

11: 1–270, 2009
ISSN 1212-4117

¹Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Zdravotně sociální fakulta, katedra právních oborů, řízení a ekonomiky

²Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Ekonomická fakulta, katedra strukturální politiky EU a rozvoje venkova

³Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Zdravotně sociální fakulta, katedra ošetrovatelství

Summary

A number of programmes for the lifelong education are being established at universities within the framework of the lifelong education transformation. The programme mentioned here can serve by way of example.

The target of the communication is evaluation of the contents of the courses and finding the feedback obtained via the students.

Eight short-term thematic educational courses aimed at the lifelong education were compiled and prepared and, based on results of processing and feedback acquired via the participants, the contents of the themes were evaluated.

One hundred and thirty six participants took part in the evaluation and each course was separately evaluated. The educational themes prepared were positively evaluated by the participants. The participants of the education were satisfied with the level of educational materials as well as technical provisions. The courses New trends in nursing care in perinatology and paediatrics, Communication in nursing, Multicultural nursing and Theoretical aspects in nursing enjoyed the best appreciation. In the themes named New trends in nursing care for acute conditions, New trends in nursing care for adults and seniors, Management of healthcare and nursing services and Nursing process and human needs, it would be suitable to incorporate certain comments noticed in feedback questionnaires.

It was demonstrated that the courses should be furthermore implemented and extended with focusing on comments of participants. Based on the evaluation of project results, it will be possible to use the method and training materials not only for the education of new professionals within the framework of the profession of general nurse, but also to employ this know-how for training of adequate target groups in other regions of the Czech Republic. The educational courses formed in this way can be implemented in further education of general nurses throughout the Czech Republic in the form of short-term thematic courses, which will be offered after completing the project to those interesting in the lifelong education at the Faculty of Health and Social Education, the University of South Bohemia in České Budějovice.

Key words: project – education – educational course – target group

Souhrn

Součástí transformací celoživotního vzdělávání na vysokých školách vzniká celá řada programů celoživotního vzdělávání. Uvedený program je toho příkladem.

Cílem sdělení je zhodnotit obsah kurzů a zjistit zpětnou vazbu posluchačů.

Bylo zpracováno a připraveno 8 krátkodobých tematických vzdělávacích kurzů zaměřených na celoživotní vzdělávání a na podkladě výsledků zpracování a zpětné vazby od účastníků byl zhodnocen obsah témat.

Hodnocení se zúčastnilo 136 účastníků a každý kurz byl hodnocen zvlášť. Přípravená vzdělávací témata byla účastníky vzdělávání pozitivně hodnocena. Účastníci byli spokojeni s úrovní vzdělávacích materiálů i technickým zajištěním kurzu. Nejlépe byly hodnoceny kurzy Nové trendy v ošetrovatelské péči v perinatologii a pediatrii, Komunikace v ošetrovatelství, Multikulturní ošetrovatelství a Teoretické aspekty v ošetrovatelství. U témat Nové trendy v ošetrovatelské péči akutních stavů, Nové trendy v ošetrovatelské péči dospělých a seniorů, Management zdravotnických a ošetrovatelských služeb a Ošetrovatelský proces a potřeby člověka by bylo vhodné zpracovat některé připomínky zaznamenané ve zpětnovazebních dotaznících.

Prokázalo se, že kurzy je nutné dále realizovat a rozšiřovat a zaměřit se na připomínky účastníků. Na základě vyhodnocení výsledků projektu bude možno použít metodiku a vytvořené školicí materiály nejen ke vzdělávání nových pracovníků v rámci profese všeobecná sestra, ale také předat toto know-how pro školení adekvátních cílových skupin v jiných regionech ČR. Vytvořené vzdělávací kurzy je možné uplatnit při dalším vzdělávání všeobecných sester komplexně v celé ČR ve formě krátkodobých tematických kurzů, které budou po ukončení projektu nabízeny zájemcům v rámci celoživotního vzdělávání Zdravotně sociální fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích.

Klíčová slova: projekt – vzdělávání – vzdělávací kurz – cílová skupina

ÚVOD

Praktická potřeba soustavného vzdělávání všeobecných sester motivovala odborníky ze Zdravotně sociální fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích ke zpracování projektu s názvem „Celoživotní vzdělávání ve dvou nelékařských profesích“. Projekt byl zaměřen na vytvoření celoživotního vzdělávání pro profesi všeobecná sestra tak, aby jeho účastníci získali potřebné množství aktuálních informací a poznatků, které potřebují pro svoji činnost, a odstranili i některé nesprávné, ale běžně užívané stereotypy v praxi. Zároveň bylo nutné zpětně ověřit, zda realizované vzdělávání odpovídá potřebám cílové skupiny. Koncepce projektu vznikla v souladu s cíli Operačního programu Rozvoj lidských zdrojů, a to především rozvojem celoživotního učení spojeného se zvyšováním kvality nabídky vzdělávání z hlediska znalostí potřeb společnosti. Tento projekt, registrovaný pod číslem CZ.04.1.03/3.2.15.2/0205, byl spolufinancován Evropským sociálním fondem a rozpočtem České republiky.

Cíle projektu

1. Cílem projektu bylo připravit akreditované vzdělávání v systému celoživotního vzdělávání zaměřené na potřeby pracovníků vykonávajících profesi všeobecná sestra. Součástí tohoto cíle bylo vytvoření anotací vzdělávacích

kurzů, powerpointové prezentace a publikace se vzdělávacími texty k jednotlivým tématům vzdělávání.

2. Cílem projektu bylo realizovat pilotní vzdělávání pro zástupce cílové skupiny – všeobecné sestry – v rozsahu jeden dvoudenní kurz pro jedno připravené téma.

Na začátku projektu byla stanovena jedna hypotéza.

H1 – Pracovníci vykonávající profesi všeobecná sestra potřebují vzdělávání v daných tematických okruzích:

- Nové trendy v ošetrovatelské péči v perinatologii a pediatrii
- Nové trendy v ošetrovatelské péči akutních stavů
- Nové trendy v ošetrovatelské péči dospělých a seniorů
- Multikulturní ošetrovatelství
- Komunikace v ošetrovatelství
- Management zdravotnických a ošetrovatelských služeb
- Ošetrovatelský proces a potřeby člověka
- Teoretické aspekty ošetrovatelství

Metodika

Při výběru cílové skupiny bylo zohledněno zastoupení všech subjektů vykonávajících svou činnost v oblasti práce všeobecných sester. Zájem cílové skupiny o vzdělávání byl před zaháje-

ním projektu zjišťován telefonickým dotazováním cílové skupiny.

V projektu bylo postupováno následovně:

- a) Na podkladě znalostí a zkušeností pedagogických pracovníků ZSF JU bylo navrženo celoživotní vzdělávání zaměřené v obecné rovině na potřebu pracovníků vykonávajících profesi všeobecná sestra.
- b) Tento návrh byl ověřen vedoucími pracovníky zdravotnických zařízení spolupracujících se ZSF JU (klinická pracoviště).
- c) V konečné fázi byla sestavena anotace kurzů, upraven jejich název a byli vybráni vhodní lektori k danému tématu. Ke každému ze vzdělávacích témat byli z důvodu zastupitelnosti přiřazeni dva lektori.

ANOTACE KURZŮ

Téma 1: Nové trendy v ošetrovateľskej péči v perinatológii a pediatrii

V kurzu se posluchači seznámí s pokroky v péči o riziková těhotenství novorozence, kojence a větší děti. Cílem je seznámit uvedenou cílovou skupinu s novými poznatky z oblasti perinatologie, neonatologie a pediatrie. Bude se jednat o preventivní i léčebnou problematiku vztahovou k sociální problematice (Tóthová a kol., 2008; Velemínský a kol., 2005; Velemínský, Velemínský jr., 2005).

Téma 2: Nové trendy v ošetrovateľskej péči akutných stavů

Kurz je koncipován jako teoreticko-praktický. Poskytuje účastníkům vědomosti a dovednosti z ošetrovateľskej péče o pacienty v akutních stavech. Účastníci se seznámí s různými nálezhavými situacemi ve zdravotnickém zařízení i mimo ně, jejichž úspěšné řešení klade na všeobecnou sestru požadavek vysoké odbornosti. Při praktickém nácviku účastníci získají dovednosti z oblasti poskytování první pomoci, zajištění dýchacích cest a péče o ně, monitorace fyziologických funkcí a zvláštnosti ošetrovateľskej péče o pacienta v kritickém stavu (Adams, Harold, 1999; Tóthová a kol., 2008).

Téma 3: Nové trendy v ošetrovateľskej péči dospelých a seniorů

Kurz je koncipován jako teoreticko-praktický celek. Seznamuje účastníky kurzu s bio-psycho-sociálními odlišnostmi klientů vyššího věku a na základě jejich poznání a pochopení s ošetrova-

telskou péčí zaměřenou na uspokojování potřeb klientů v oblasti primární, sekundární a terciární zdravotní péče (Mikšová a kol., 2006; Mikšová a kol., 2006; Topinková, 2005; Tóthová a kol., 2008).

Téma 4: Multikulturní ošetrovateľství

Kurz poskytuje informace o různých etnických skupinách obyvatelstva. Umožňuje nácvik speciálních komunikativních dovedností a schopnost lépe porozumět odlišnostem chování u různých etnik a náboženských skupin (Ivanová a kol., 2005; Tóthová a kol., 2008).

Téma 5: Komunikace v ošetrovateľství

Kurz poskytuje teoretický základ pro nácvik praktických komunikačních dovedností a jejich využití v praxi. Umožňuje nácvik, prožití a zkonkretnění v terapeutické komunikaci. Jedná se o základní kurz, po jehož absolvování jsou účastníci oprávněni účastnit se nástavbových, pokračujících kurzů. Účastníci kurzu se seznámí se základní terminologií a jejím definováním v komunikaci. Kurz zdůrazňuje význam komunikace při poskytování péče a seznamuje s možnostmi použití dovedností pro terapeutickou komunikaci, popisuje komunikační proces od prvního kontaktu, navázání vztahu až po zpětnou vazbu. Účastníci kurzu jsou zapojeni do praktického nácviku v rámci modelových situací a her, do komunikačních verbálních i neverbálních situací, které demonstrují a následně analyzují. Analýza se týká obsahu, způsobu a také pocitového prožívání a pochopení situace. Kurz využívá situací – kazuistik z reálného života a praxe účastníků (Tóthová a kol., 2008; Venglářová, 2006).

Téma 6: Management zdravotnických a ošetrovateľských služeb

Kurz poskytuje posluchačům základní penzum vědomostí, které jim umožní praktické uplatnění v oboru a naznačí šířku a hloubku problémů, se kterými se manažeři ve zdravotnictví potýkají, což je předpokladem dalšího kvalifikačního růstu. Cílem je vzbudit u nich hluboký zájem o další studium této vysoce aktuální a perspektivní disciplíny (Kilíková, 2006; Křížová, 1998).

Téma 7: Ošetrovateľský proces a potreby človeka

Kurz se zabývá poskytováním informací o uspokojování bezprostředních potřeb člověka, pacienta/klienta, rodiny a komunity. Seznamuje

účastníky s klasifikacemi lidských potřeb podle různých oborů a autorů a zaměřuje se na reakce a projevy neuspokojených potřeb u osob zdravých, nemocných, handicapovaných a umírajících. Dále se zaměřuje na procvičování jednotlivých fází ošetrovatelského procesu (Mikšová a kol., 2006; Mikšová a kol., 2006; Tóthová a kol., 2008).

Téma 8: Teoretické aspekty ošetrovatelství

První část kurzu je koncipována jako teoretický předmět. Systémově vymezuje ošetrovatelství jako moderní vědní disciplínu s vlastní filozofií, hodnotovým systémem, předmětem zkoumání, teoretickými modely, standardní terminologií, klasifikačními systémy a metodologií. Seznamuje s multikulturální dimenzí ošetrovatelské péče o individuální potřeby člověka, rodiny a komunity, s hlavními úkoly a funkcemi ošetrovatelství ve společnosti a se současnými trendy progresivního vývoje, jenž souvisí se zvyšováním efektivity zdravotnického systému a se zajišťováním kvality péče o zdraví populace.

Druhá část kurzu je teoreticko-praktická. Je zaměřena na seznámení s nejvýznamnějšími ošetrovatelskými modely, na analýzu jednotlivých ošetrovatelských modelů a charakteristiku výsledků ošetrovatelských činností dosažených v ošetrovatelském procesu. Poukazuje na možnosti využití ošetrovatelských modelů v praxi. Kurz je dále zaměřen na poznání a pochopení principu jednotlivých ošetrovatelských modelů, což vyžaduje kreativitu sester a kritické myšlení. Součástí kurzu je práce s dokumentací podle jednotlivých ošetrovatelských modelů (Bártlová, 2005; Staňková, 1997; Tóthová a kol., 2008).

- a) Příprava pro realizaci vzdělávacího kurzu jednotlivými lektory spočívala ve vytvoření prezentace v programu MS PowerPointu a sestavení podrobné obsahové části před-

nášek a seminářů včetně závěrečného testu pro účastníky a jeho hodnocení.

- b) Byl vypracován dotazník zaměřený na zpětnou vazbu hodnocení jednotlivých témat, který obsahoval 13 otázek a kam mohli účastníci zaznamenat své připomínky.
- c) Vypracovaná témata byla připravena k pilotní realizaci a následně jim byla Českou asociací sester (ČAS) přidělena registrační čísla.

Cílová skupina projektu (výzkumný soubor)

Cílovou skupinu tohoto projektu tvořily všeobecné sestry z praxe v celkovém počtu 136. Cílová skupina projektu byla složena z pracovníků zdravotnických zařízení, kterou tvořily sestry z praxe. Většinou to byly sestry z Jihočeského kraje, z nemocnic, které jsou našimi školními pracovišti.

Výzkumný soubor je tvořen 136 zástupci cílové skupiny – všeobecnými sestrami, které absolvovaly některé z 8 vytvořených vzdělávacích témat projektu a vyplnily dotazník zaměřený na zpětnou vazbu hodnocení jednotlivých témat.

Výsledky zpětnovazebního ověření potřebnosti vzdělávání a způsobu realizace vzdělávání

Výsledkem projektu bylo zpětnovazební hodnocení přínosu vzdělávacích témat pro účastníky (graf č. 1), zpětnovazební hodnocení úrovně vzdělávacích materiálů a technického zajištění kurzu (graf č. 2), hodnocení splnění očekávání kurzu účastníky (graf č. 3) a hodnocení úspěšnosti vzdělávacích témat (graf č. 4).

Graf č. 1 Hodnocení přínosu vzdělávacích témat účastníky vzdělávání

Přínos vzdělávacích kurzů byl hodnocen na základě vyplněných dotazníků 136 zástupců cílové skupiny, kteří absolvovali vytvořená vzdělávací témata. Téma Teoretické aspekty v ošetrovatelství (8) bylo hodnoceno účastníky kurzů jako nejvíce přínosné. Témata Nové trendy v ošetrovatelské péči v perinatologii a pediatrii (1), Nové trendy v ošetrovatelské péči akut-

ních stavů (2), Komunikace v ošetrovatelství (5), Multikulturní ošetrovatelství (4) a Ošetrovatelský proces a potřeby člověka (7) měla pro účastníky většinou výborný přínos. Jako méně přínosná témata byla hodnocena tato: Nové trendy v ošetrovatelské péči dospělých a seniorů (3) a Management zdravotnických a ošetrovatelských služeb (6).

Graf č. 2 Hodnocení úrovně vzdělávacích materiálů a technické zajištění kurzu

Ve 136 dotaznících, vyplněných respondenty, byla hodnocena úroveň vzdělávacích materiálů a celkové zajištění kurzu po technické stránce. Téměř všechny vzdělávací materiály pro tematické kurzy a technické zabezpečení kurzů byly většinou účastníky hodnoceny jako výborné. Nejlépe byla připravena témata Nové trendy v ošetrovatelské péči v perinatologii a pediatrii (1), Komunikace v ošetrovatelství (5) a Teoretic-

ké aspekty v ošetrovatelství (8). Ačkoli hůře než předešlá témata, přesto velmi dobře, byla hodnocena témata Management zdravotnických a ošetrovatelských služeb (6), Nové trendy v ošetrovatelské péči dospělých a seniorů (3), Multikulturní ošetrovatelství (4), Ošetrovatelský proces a potřeby člověka (7) a Nové trendy v ošetrovatelské péči akutních stavů (2).

Graf č. 3 Hodnocení splnění očekávání kurzu účastníky

Z celkového počtu 136 účastníků kurzu, kteří vyplnili dotazník, jich 82 % udává, že kurzy splnily jejich očekávání. Pouze u 18 % účastníků

splnily kurzy očekávání s výhradou. Nikdo z dotazovaných účastníků nevedl, že by kurzy jejich očekávání nesplnily.

Graf č. 4 Hodnocení úspěšnosti vzdělávacích témat

Z celkového počtu 136 dotazníků odpovědělo 23 účastníků kurzů, že by doporučili svým kolegům všechny kurzy. Z nabízených témat by byla nejvíce doporučovaná témata Nové trendy v ošetrovatelské péči v perinatologii a pediatrii (1), Komunikace v ošetrovatelství (5), Management zdravotnických a ošetrovatelských služeb (6) a Multikulturní ošetrovatelství (4). Mezi méně doporučovaná témata patří Nové trendy v ošetrovatelské péči akutních stavů (2), Nové trendy v ošetrovatelské péči dospělých a seniorů (3) a Ošetrovatelský proces a potřeby člověka (7). Nejméně doporučovaným tématem jsou Teoretické aspekty v ošetrovatelství (8).

DISKUSE

Ve zpětnovazebních dotaznících se neobjevily žádné zásadní připomínky k obsahové stránce kurzů ani ke způsobu vedení kurzů jednotlivými lektory a ani k úrovni vzdělávacích materiálů.

Dále bylo některými účastníky kurzů doporučeno rozpracovat některá témata ještě podrobněji a rozšířit nabízená témata o další kurzy se zaměřením na profesi všeobecné sestry (např. syndrom vyhoření).

Témata Nové trendy v ošetrovatelské péči v perinatologii a pediatrii (1), Komunikace v ošetrovatelství (5), Multikulturní ošetrovatelství (4) a Teoretické aspekty v ošetrovatelství (8) jsou účastníky vzdělávání vysoce hodnocena jak v míře přínosu, tak v připravenosti materiálů a technického zabezpečení, čemuž celkově odpovídá i doporučení k absolvování pro kolegy. Na základě hodnocení účastníky není nutné tato témata jakkoliv upravovat pro potřebu další realizace vzdělávání.

Téma Teoretické aspekty v ošetrovatelství (8) je nejvýše hodnoceno v míře přínosu a připravenosti vzdělávacích materiálů, ale současně patří k nejméně doporučovanému tématu. Domníváme se, že tato disproporce v hodnocení tématu je zapříčiněna nedoceněním významu tématu cílovou skupinou a pro účastníky vzdělávání je relativně náročné a nové.

U témat Nové trendy v ošetrovatelské péči akutních stavů (2), Nové trendy v ošetrovatelské péči dospělých a seniorů (3), Management zdravotnických a ošetrovatelských služeb (6) a Ošetrovatelský proces a potřeby člověka (7) by bylo vhodné zpracovat některé připomínky zaznamenané ve zpětnovazebních dotaznících. Lze se

domnívat, že hodnocení těchto témat je i částečně odrazem složitosti jejich obsahu.

Téma Management zdravotnických a ošetrovatelských služeb (6) mělo v předchozích zpětnovazebních hodnoceních nejmenší úspěch z hlediska přínosu tématu. Lze se domnívat, že tento výsledek je způsoben nedoceněním významu manažerských disciplín pro profesi všeobecná sestra a částečně i nespokojeností s vedením lektora v obecné části managementu. Naopak cílová skupina ocenila část tohoto tématu úzce zaměřenou na jejich profesi.

ZÁVĚR

Cíle projektu byly splněny – díky interdisciplinární spolupráci projektového týmu bylo sestaveno široké spektrum témat v oblasti problematiky týkající se profese všeobecná sestra.

Hypotéza, že všeobecné sestry v praxi potřebují vzdělávání v daných tematických okruzích, byla potvrzena.

Realizace kurzů se uskutečnila jednotným způsobem pro všechna vzdělávací témata na základě dohodnutého plánu školení.

Připravená vzdělávací témata byla pozitivně hodnocena a byla pro účastníky vzdělávání přínosem. Účastníci vzdělávání byli spokojeni s úrovní vzdělávacích materiálů a technickým zajištěním kurzu. Většina účastníků by doporučila vzdělávací témata svým kolegům. Ukázalo se, že ačkoli téma Teoretické aspekty v ošetrovatelství (8) je nejvýše hodnoceno v míře přínosu a připravenosti vzdělávacích materiálů, tak současně patří k nejméně doporučovanému tématu. Tato disproporce v hodnocení tématu je zapříčiněna náročností a nedoceněním významu tématu pro cílovou skupinu. Nejmenší úspěch z hlediska přínosu tématu mělo v zpětnovazebních hodnoceních téma Management zdravotnických a ošetrovatelských služeb (6). Tento výsledek je pravděpodobně způsoben nedoceněním významu manažerských disciplín pro profesi všeobecná sestra a částečně i nespokojeností s vedením lektora v obecné části managementu. Naopak u toho tématu cílová skupina ocenila část tohoto tématu úzce zaměřenou na jejich profesi.

Výstupem projektu je vytvoření recenzované publikace – „Tematické kurzy celoživotního vzdělávání pro profesi všeobecná sestra“, jejíž složení vychází z osmi okruhů problematik krát-

kodobých kurzů. Její rozsah je 175 stran odborného textu.

Realizační tým projektu předpokládá, že na základě vyhodnocení výsledků projektu bude možno použít metodiku a vytvořené školicí materiály nejen ke vzdělávání nových pracovníků v rámci profese všeobecná sestra, ale také předat toto know-how pro školení adekvátních cílových skupin v jiných regionech ČR. Vytvořené vzdělávací kurzy je možné dále uplatnit při vzdělávání všeobecných sester komplexně v celé ČR, neboť na celoživotní vzdělávání sester v praxi je kladen velký důraz a je v souladu s platnou legislativou pro tuto profesi. Po ukončení projektu bude tento kvalifikační kurz nabízen zájemcům v rámci celoživotního vzdělávání Zdravotně sociální fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích.

LITERATURA

ADAMS, B., HAROLD, C., E.: *Sestra a akutní stavy od A do Z*. 1. vyd., Praha: Grada Publishing, 1999.
BÁRTLOVÁ, S.: *Výzkum v ošetrovatelství*, Brno: NCONZO, 2005.

IVANOVÁ, K., ŠPIRUDOVÁ L., KUTNOHORSKÁ, J.: *Multikulturní ošetrovatelství I*. Praha: Grada, 2005, 248 s.
KILÍKOVÁ, M.: *Základy manažmentu v ošetrovatelství*: Prešov: I. Fakulta zdravotníctva a sociálnej práce bl. P. P. Gojdiča. 2006. 68 s.
KRÍŽOVÁ, E.: *Zdravotnické systémy v mezinárodním srovnání*. Praha: LF UK, 1998. 133 s.
MIKŠOVÁ, Z., JANOŠÍKOVÁ, M., ZAJÍČKOVÁ, M.: *Kapitoly z ošetrovateľskej péče I*. Praha: Grada, 2006. 248 s.
MIKŠOVÁ, Z., FRONKOVÁ, M., ZAJÍČKOVÁ, M.: *Kapitoly z ošetrovateľskej péče 2*. Praha: Grada, 2006. 170 s.
STAŇKOVÁ, M.: *Základy teorie ošetrovatelství*. Praha: Karolinum, 1997.
TOPINKOVÁ, E.: *Geriatric v praxi*. Praha: Galén, 2005. 270 s.
TÓTHOVÁ, V. a kol.: *Tematické kurzy celoživotního vzdělávání pro profesi všeobecná sestra*. Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích: Zdravotně sociální fakulta, 2008.
VELEMÍNSKÝ, M. et al.: *Vybrané kapitoly z Pediatrie*. Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích: Zdravotně sociální fakulta, 2005.
VELEMÍNSKÝ, M., VELEMÍNSKÝ, M. jr.: Muž, žena a těhotenství. In: *Prevence sociálně nežádoucích jevů*, 2005. Vol. IV(4). Ústav psychologického poradenství a diagnostiky, s. 16–23.
VENGLÁŘOVÁ, M., MAHROVÁ, G.: *Komunikace pro zdravotní sestry*. Praha: Grada, 2006.

Radka Prokešová et al.
radka.prokesova@tiscali.cz